

УДК [94 + 37 + 281.93] (477.8) «18»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.4.93>

Оксана Альошина*

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Анотація: Здійснено аналіз просвітницької діяльності православних церковних братств Волинської губернії у другій половині ХІХ ст. Культурно-просвітницький напрям роботи православні братства реалізували завдяки проведенню народних безкоштовних читань, поширенню релігійно-моральної літератури, заснуванню церковнопарафіяльних шкіл. Розкрито основні аспекти просвітницької роботи окремих братств, зокрема особливості організації та проведення народних читань. Проведення народних читань мало відбуватися відповідно до законодавчого документу «Правила для проведення народних читань у губернських містах». Члени братств ретельно підбирали тематику лекцій, яка в основному була історичного чи релігійного спрямування. Виконуючи такі завдання, братства ставили собі за мету задовольнити потреби місцевого населення, підняти освітній рівень мешканців міст і сіл Волинської губернії. Представники братств та активні її члени включилися у доволі активну роботу та використовували різні можливості для її реалізації. З'ясовано, що членам православних братств вдалося залучити до участі у народних читаннях значну кількість місцевого населення міст і сіл Волинської губернії.

Ключові слова: православні братства, просвітницька діяльність, народні читання, Волинська губернія

Православні братства, що почали функціонувати на території Волинської губернії впродовж другої половини ХІХ ст., поставили за мету здійснювати різновекторну просвітницьку роботу. Вони мали реалізувати визначені російським урядом завдання, спрямовані на зміцнення позицій православ'я.

Зазначена тема знайшла відображення у наукових розвідках вітчизняних дослідників ХХ–ХХІ ст.: І. Жилюка¹, О. Сажок², І. Тимочко³ у своїх статтях основну увагу приділили з'ясуванню передумов, напрямів просвітницької діяльності та участі православних братств у культурному житті Волинської губернії. Зважаючи на це, означене питання частково або побіжно висвітлено у цих студіях, що й складає значний науковий інтерес. Важливим

---

* Альошина Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія» (Острог, Рівненська область, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0893-3791>; e-mail: oksana.alioshyna@oa.edu.ua

¹ Жилюк С.І. Діяльність церковних братств на Волині (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Велика Волинь: науково-популярні краєзнавчі праці*. Житомир, 1994. Т. 15. С. 54–62.

² Сажок О. Культурно-просвітницька діяльність Шепетівського Архангело-Михайлівського братства у 1890-х роках. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2013. Число 12. С. 41–46.

³ Тимочко І. Провідні передумови просвітницько-громадської діяльності православних братств Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. Рівне, 2011. Вип. 22. С. 231–233.

джерелом слугували архівні документи Державного архіву Житомирської області, які дали можливість доповнити та уточнити матеріали попередніх розвідок з даного питання. У статті використано матеріали періодичного видання «Вольнские епархиальные ведомости», в яких міститься інформація про виникнення та діяльність православних братств Волинської губернії.

Методологія роботи спирається на принципи науковості, об'єктивності та історизму, а також на використання загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення.

Мета наукової статті полягає у розкритті специфіки культурно-просвітницької діяльності православних братств упродовж другої половини XIX ст.

Православні братства, засновані у великих містах Волинської губернії, мали значно більше можливостей, щоб проводити різнопланову просвітницьку роботу. Для висвітлення даного вектора роботи братств проаналізуємо діяльність окремих з них.

24 грудня 1876 р. імператором Російської імперії були затверджені «Правила для проведення народних читань у губернських містах»⁴. Православні братства розпочали проводити народні читання, керуючись даним законом.

Шепетівське Архангело-Михайлівське братство заснували 1893 р.⁵ У статуті братства зазначалося, що одним із завдань є заснування безкоштовної народної бібліотеки-читальні⁶. До того ж братство мало турбуватися про потреби церковної книгозбірні.

Члени братства були стурбовані тим, що серед місцевого православного населення поширювалися викривлені та хибні релігійні поняття, а також уявлення стосовно свого історичного минулого. Саме тому від перших днів функціонування воно доклало значних зусиль для проведення релігійно-моральних та історичних читань «які завжди були найбільш вдалим для реалізації і більш всього доступним засобом духовного просвітлення народу»⁷. Ще до початку їх проведення голова братства проводив роз'яснювальні настанови та бесіди серед його членів і селян, щоб вони чинили згідно засадах благочестя. Жителів інформували про життя та діяльність древніх і діючих волинських братств⁸.

Братчики намагались докласти свої сили, щоб заохочувати жителів міста відвідувати у недільні та святкові дні читання. Відповідальним за їх організацію був голова братства священник Г. Віленський, а згодом до цієї праці долучилися інші члени: вчитель Шепетівськогонародного училища А.В. Кікець і начальник залізничної станції С.І. Кресов. Читання тривали з лютого 1895 р. до другої половини 1896 р. За вказаний період було прочитано теми про життя святих, про гоніння на християн, ознайомлено з виданням «Перший випуск позабогослужбових бесід пастиря про предмет християнської віри і благочестя» Санкт-Петербурзького епархіального братства. Присутніх ознайомили з виданнями історичного, повчального і белетричного змісту, зокрема, прочитали статті з

---

⁴ Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора над ними. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1890. Часть официальная. № 19. С. 449–453.

⁵ *Виленьский Г.* Открытие Архангело-Михайловского православного братства в местечке Шепетовка Заславского уезда. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1893. Часть неофициальная. № 35. С. 991.

⁶ Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 573. 4 арк.

⁷ Устав православного Архангело-Михайловского братства в местечке Шепетовке Заславского уезда. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1893. № 35. С. 996.

⁸ Отчет о состоянии Шепетовского Православного Архангело-Михайловского Братства и учрежденной при нем библиотеки-читальни за время 1893-1897 гг. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1897. № 34. С. 1085.

книги «Училище благочестя» і «Рідне слово», брошури про сільське господарство та холеру. За вказівкою голови братства псаломщиком С.П. Бучинським було висвітлено кілька тем про дванадцять свята. Іноді до цієї справи залучали освічених місцевих селян. Загалом читання проводилися у проміжках між ранковою літургією, або ж після вечірньої. На першопочатках місцем проведення було обрано церкву, іноді церковну сторожку або церковний погост. Звичайно такий стан речей не сприяв їх популярності серед містян, а тому була низька відвідуваність цих заходів. Ще одним недоліком була відсутність постійного та більш-менш зручного приміщення. У зв'язку з таким станом речей на початку 1896 р. дану проблему було розв'язано і на місцеві кошти до Шепетівської церкви прибудували приміщення, в якому влаштували бібліотеку-читальню, де згодом відбувалися читання⁹.

Читання проходили у недільні чи святкові дні й супроводжувалися співом за допомогою церковного хору, або ж під керівництвом псаломщика С.П. Бучинського, усіма присутніми виконувалися загальновідомі молитви чи церковні піснеспіви. Предметом читань були, переважно, засади морально догматичні й основи вітчизняної історії. Священик Г. Віленський прочитав 32 читання, які стосувалися засад православної віри. Наприклад, 12 читань «Про Св. Землю»; 3 читання про «Свято-Троїцьку Сергієву лавру» І. Петрова, «Іоан Дамаскін» О. Толстого, «Богомольці в святині Києва»; 2 читання «Володимир Мономах і його заповіт» і «Наші воїни православні»; 1 читання про унію та уніатів, 1 читання з журналу «Огляд про розкольників і особливо про секту», 2 читання про Б. Хмельницького, 2 читання про «Св. Почаєвську лавру» Ф. Четиркіна й інші. Л. Горошенко провів 18 читань, на яких висвітлював питання російської історії. Окремі теми про хрещення Володимира і княгиню Ольгу, про Бориса і Гліба, про Я. Мудрого, про «Київських угодників Антонії і Феодосії», «Як розпочалось Російське царство», про св. Стефана Пермського, «Про життя і діяння Олександра II Царя Визволителя», «Про обрання Михайла Федоровича на царство». Крім того, було проведено 5 читань духовно-морального характеру про «Св. Миколая Чудотворця», «Св. Іоан Воїн» «Про хрещення Господа нашого Ісуса Христа», «Вхід Ісуса Христа в Єрусалим». 7 читань з белетристики – «Кавказький полонений», «Сигнал», «Уральці-риболови», «Дядя Мартин або сон на яву», «Багато чи людині землі потрібно» та інші. Також присутні ознайомили з біографічними нарисами про російських діячів і відомих людей, а саме про митрополита Московського Інокентія, Суворова, Ломоносова. Іноді зміст читання присвячували до певних визначних дат і подій. Так відбулися читання з нагоди коронування імператора Миколи Олександровича та Олександри Федорівни, проведення реформ царя-визволителя Олександра II, святкувань у Почаївській лаврі та походження Почаївської ікони Божої Матері, про її фундатора М. Потоцького.

Єдиним недоліком була відсутність можливості використовувати «чарівний ліхтар», тобто проектор для пояснення прочитаного матеріалу. Братство мало подаровані Л. Горошенко і І. Кевличем екран і понад двадцять світових картин, проте вони відображали види різних міст і семи чудес древнього світу і не могли бути використані за призначенням. Крім того, братство не могло виділити необхідних коштів для придбання необхідних за змістом картин, які були достатньо дорогими. Братчики сподівалися, що

---

⁹ Отчет о состоянии Шепетовского Православного Архангело-Михайловского Братства и учрежденной при нем библиотеки-читальни за время 1893-1897 гг. *Вольинские епархиальные ведомости*. 1897. № 34. С. 1086.

Київська комісія народних читань не відмовить безкоштовно забезпечувати братську читальню своїми туманними картинами¹⁰.

Заручившись підтримкою високопосадовців і представників інтелігенції, братство вирішило розпочати проведення циклу народних читань. Для цього було виписано декілька назв періодичних видань, придбано чимало книг і брошур, що згодом увійшли до бібліотечного фонду братства. Організація таких масових заходів відбувалася згідно з «Правилами для проведення народних читань у губернських містах» (1876)¹¹. Спочатку голова Архангело-Михайлівського братства, священник Гермоген Ігнатійович Віленський провів декілька бесід із братчиками, аби вони добре усвідомлювали суспільне значення покладених на них обов'язків.

Наприкінці 1895 р. шепетівські братчики вже організовували читання з питань релігії, вітчизняної історії, сільського господарства, охорони здоров'я. Читали також художні твори та статті морально-етичного змісту, біографічні нариси про відомих російських діячів, зокрема про М. Ломоносова. Судячи з переліку питань, які порушило Архангело-Михайлівське братство під час читань, значну увагу приділяли висвітленню історії України княжої доби та періоду козаччини¹². Багато публікацій на різноманітні теми із журналу «Беседа» братчики використовували під час публічних читань. Варто додати, що поряд із повчальними оповіданнями та статтями-проповідями, на сторінках цього періодичного видання, яке виходило у Варшаві в 1886-1906 рр., друкували поради сільським господарям, популярні нариси про домашніх тварин, замітки з питань гігієни, кулінарні рецепти й інше¹³.

Загалом за період з 8 листопада 1896 р. по 17 жовтня 1897 р. братство провело 100 читань, які відвідали 3 539 чоловік. На них кожного разу в середньому були присутніми від 25 до 150 слухачів. Такі високі кількісні показники свідчили про успішно виконану роботу.

Братство імені князів Острозьких проводило читання взимку для учнів в Острозі та у навколишніх селах, влітку – для богомольців, котрі в цей час відвідували острозькі православні святині. У статуті братства зазначалося, що читання проводитимуть з історико-краєзнавчою метою. В перспективі розглядалася можливість проведення читань релігійно-морального змісту у приміщенні бібліотеки братства¹⁴. Ініціативу щодо проведення таких заходів висловив один з членів і засновників братства священник М. Тучемський. Він звернувся з проханням до повітового справника дати дозвіл на проведення публічних читань у м. Острозі для підлітків і дорослих. У клопотанні було відмовлено¹⁵.

Використовуючи різні засоби повідомлення, зокрема друк афіш та оголошень,

---

¹⁰ Отчет о состоянии Шепетовского Православного Архангело-Михайловского Братства и учрежденной при нем библиотеки-читальни за время 1893-1897 гг. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1897. № 35. С. 1130-1131.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2: 1825-1881 гг. В 55 т. Т. 51, отд.-ние 2: 1876 г. СПб.: Тип. П отд.-ния собств. его императ. величества канцелярии. 1878. С. 556-557.

¹² Отчет о состоянии Шепетовского Православного Архангело-Михайловского Братства и учрежденной при нем библиотеки-читальни за время 1893-1897 гг. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1897. № 35. С. 1131.

¹³ *Сажок О.* Культурно-просвітницька діяльність... С. 41-42.

¹⁴ Устав братства имени Князей Острожских, под покровом преподобного князя Федора. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1909. № 34. С. 8.

¹⁵ Волинський краєзнавчий музей (ВКМ). КДФ-22. Арк. 3зв.

запрошень¹⁶, публікацій у місцевій пресі, братчики інформували населення міста Острога про проведення чергових читань.

У своїх звітах братчики зазначали, що «публічні читання є працею гуртка місцевих людей науки, котрі захопилися цілком через народну аудиторію проводити в середовищі народу знання релігійні, історичні та побутові, просвітлюючи їх поглядом православно-російської людини». Перші зусилля у цій справі виявилися вдалимими, завдячуючи зацікавленості відвідувачів читань і складу лекторів. Більшість доповідачів були високоосвіченими людьми та користувалися авторитетом у педагогічному середовищі. Слід підкреслити, що дану роботу вони виконували безкоштовно¹⁷.

Кожне читання являло собою певну наукову доповідь, розроблену на основі зібраних даних, які використовувалися для пояснення сучасних питань історії та релігії. Один із членів братства священник М.А. Тучемський позитивно оцінював роботу та відзначив, що «таке серйозне ставлення до добровільно прийнятої на себе справи лекторів не могло, звичайно, не викликати інтересу в місцевого суспільства і читання наші, дійсно, завойовують симпатію острожан, а з нею і симпатію до молодого братства»¹⁸.

Принагідно зазначимо, що читання, організовані братством імені князів Острозьких були підготовлені на вищому методичному рівні та проходили у формі науково-публіцистичних лекцій. Вони суттєво відрізнялися від подібних заходів інших церковних братств Волинської губернії, на яких в основному вголос читали книги та періодичні видання.

Доволі вагомою була наукову цінність зібраної братством бібліотечної літератури. Можна стверджувати, що в основному лекції ґрунтувалися й укладалися на основі цінних історичних джерельних даних, які дозволяли об'єктивно висвітлювати слухачам сторінки з історії України.

Частиною таких зібрань проводили у приміщенні гімназії, іншу – в соборній церковнопарафіяльній школі у недільні дні після вечірнього богослужіння та святкового молебню біля раки преподобного Федора. Організація таких заходів вимагала певних зусиль, оскільки братство не мало у наявності спеціального приміщення для їх проведення. Після завершення робіт з реставрації колишнього замку князів Острозьких, братчики переобладнали виділене згодом приміщення під аудиторію для читань.

Впродовж 1909–1910 рр. провели 10 читань. Їх організацією та вибором тематики читань займався голова братства І.К. Окойомов, директор Острозької чоловічої гімназії, який відзначив їх корисність і характер майбутніх читань. Проводили читання у наступній послідовності, а саме 25 жовтня перший виступ на тему «Історичне значення діяльності перших князів Острозьких» виголосив Д.І. Бичковський. Наступне читання відбулося 15 листопада, де вчитель гімназії, священник І. Церерін розповів про «Шанування святих ікон». 6 грудня інспектор народних училищ І.А. Самойлович висвітлив тему «Сім'я, значення в ній жінки та бажаний характер її виховання», а 20 грудня І. Церерін «Життя і значення отця Іоана Кронштадтського». Восьме 25 березня І.А. Самойловичем проведено бесіду «Про християнський патріотизм»¹⁹.

---

¹⁶ ВКМ. КДФ-22. Арк. 157, 180

¹⁷ ВКМ. КДФ-561. Арк. 269, 274.

¹⁸ Тучемский М. Впечатление очевидца. *Волинские епархиальные ведомости*. 1910. № 11. С. 215–216.

¹⁹ Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом преподобного князя Федора, за первый год своего существования 1909 г. - 1-е августа 1910 г. *Волинские епархиальные ведомости*. 1910. № 48. С. 881.

В основному слухачька аудиторія складалася із представників різних станів, однак переважала інтелігенція, не лише із місцевих жителів, а й сусідніх місцевостей. Відвідувачами були і вихованці місцевих середніх учбових закладів.

Читання супроводжувалися церковним співом, народними гімнами і патріотичними піснями. Це було зроблено з метою підняти інтерес місцевого населення до церковного співу і для заохочення осіб, котрі брали в тому участь. Крім того, для ознайомлення публіки з творами кращих композиторів церковного співу, братство влаштувало 13 грудня 1909 р. духовний концерт за участі об'єднаних хорів 126 піхотного Рильського полку та місцевого собору. Концерт справив позитивне враження завдяки правильному та художньому виконанню запланованих пісень композиторів Бортнянського, Веделя, Архангельського, Дегтярьова і М. Чайковського²⁰.

14 березня 1909 р. у приміщенні гімназії о 7 год. вечора братство провело читання з використанням туманних картин на тему «Про шкоду пияцтва» за участі лектора лікаря М.В. Воблого. Наступне загальнодоступне читання на тему «Про Всесвіт, 2 комети, 3 комета Галяя» відбулося 28 березня. Його провів голова братства І.К. Окоймов²¹.

Відповідно до розпорядження Міністерства народної освіти від 19 січня 1916 р. голови повітових училищних рад повинні були проводити публічні заходи, спрямовані на «правильне» висвітлення подій воєнного часу²². У цьому році братчики поновили у волинського губернатора дозвіл на проведення читань наукового характеру з питань історії, географії і релігії, моралі за умови перегляду цих програм поліцейською та воєнною цензурою²³.

Такі читання носили не лише релігійний та історичний характер, а й були зорієнтовані на висвітлення кращих тем.

Відвідувати такі заходи братства як платні, так і безкоштовні можна було за наявності квитка чи запрошення, оскільки в залі стародавнього замку не було достатньо місця вмістити усіх бажаючих. Братство видрукувало спеціальне запрошення, в якому зазначалося, що усі квитки на читання розібрані і вхід до замку заборонений тим, у кого їх немає²⁴. Цей факт свідчив про популярність таких заходів.

До такого виду роботи долучилися такі братства, як Архангело-Михайлівське²⁵ та Анастасіївське у Житомирі. Проте їх діяльність не набула таких масштабів, у порівнянні з попередніми, а на читаннях висвітлювалися питання церковного змісту.

Висновки. Із вищенаведеного матеріалу випливає, що просвітницька діяльність окремих братств виявилася доволі результативною. Свої зусилля члени братств направили на організацію та проведення безкоштовних і платних народних читань, влаштування бібліотек-читалень по різних містах губернії. Виконуючи таку роботу, вони керувалися законом, що регулював і визначав основні умови організації та подальшого проведення

---

²⁰ Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом преподобного князя Федора, за первый год своего существования 1909 г. - 1-е августа 1910 г. *Вольские епархиальные ведомости*. 1910. № 50. С. 927-928.

²¹ ВКМ. КДФ-22. Арк. 195-196.

²² ВКМ. КДФ-553. Арк. 285.

²³ ВКМ. КДФ-553. Арк. 273.

²⁴ ВКМ. КДФ-553. Арк. 320.

²⁵ Проект устава Архангело-Михайловского братства в г. Житомире, при церкви собора св. Архистратига Михаила. *Вольские епархиальные ведомости*. 1906. № 1-2. С. 16-22.

таких заходів. Під час читань дозволялося використовувати лише визначений перелік літератури, схваленої Міністерством народної освіти. У таких заходах прослідковувався пізнавальний чинник, зокрема ознайомлення жителів не лише з історією губернії, а й історією Російської імперії. Така робота була вкрай затребуваною та важливою, враховуючи низький рівень освіченості місцевого населення. У результаті проведеної діяльності братств зростала зацікавленість місцевого населення історією та культурою, збільшувалася кількість відвідувачів таких заходів. Православні братства сподівалися, що такий вектор просвітницької роботи сприятиме зміцненню позицій і посилення авторитету православної церкви на теренах Волинської губернії.

Oksana Alyoshina

The Educational Activity Orthodox Fraternity in the Volyn Province in the XIX Century

Abstract: The purpose of the article is to analyze the educational activities of the Orthodox church fraternities of the Volyn province in the second half of the XIX century. The Orthodox fraternities realized the cultural and educational direction of their work by holding free public readings, disseminating religious and moral literature, and establishment of church and parish schools. The main aspects of the educational work of individual fraternities are revealed, in particular the peculiarities of organizing and conducting public readings.

Public readings were to be held in accordance with the legislative document «Rules for holding public readings in provincial cities». This document regulated and defined the basic conditions for the organization and further conduct of such events. Only a certain list of literature approved by the Ministry of Education was allowed to be used during the readings. The members of the fraternities carefully selected the topics of the lectures, which were mainly historical or religious. Performing such tasks, the fraternities aimed to meet the needs of the local population, to raise the educational level of residents of towns and villages of Volyn province. In addition, such events were followed by a cognitive factor, in particular, acquaintance of residents not only with the history of the province, but also the history of the Russian Empire. Representatives of the fraternities and its active members were involved in quite active work and used various opportunities to implement it. It was found that the members of the Orthodox fraternities managed to involve a large number of the local population in the towns and villages of the Volyn province.

Keywords: orthodox fraternities, educational activity, folk reading, Volyn province